

ЗБОРНИК ЗА ИСТОРИЈУ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMMISSION POUR L'HISTOIRE DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

RECUEIL DE L'HISTOIRE DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

7

REDACTEUR MILORAD EKMEČIĆ

BELGRADE 2012

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДБОР ЗА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ЗБОРНИК ЗА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

7

УРЕДНИК МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

БЕОГРАД 2012

ЧЛАНОВИ ОДБОРА

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ

ДУШАН БЕРИЋ

ЂОРЂЕ МИКИЋ

МАРКО ПОПОВИЋ

НЕВЕНКА ГОШИЋ

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

ЂУРО ТОШИЋ

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ

РАДОШ ЉУШИЋ

НЕВЕНКА ГОШИЋ

МАРКО ПОПОВИЋ

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

ЂУРО ТОШИЋ

СЕКРЕТАР

ЉИЉАНА ПЕРОВИЋ

Примљено на IX скупу Одељења историјских наука, од 30. новембра 2011, на основу позитивних мишљења рецензената посебно датих за сваки рад

АМБЛЕМ: ЗАПОН ЗАХУМСКОГ КНЕЗА ПЕТРА,
13. ВЕК

ИЗДАЈЕ:

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ISSN 0354-9461

НАСЛОВНА СТРАНА: ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

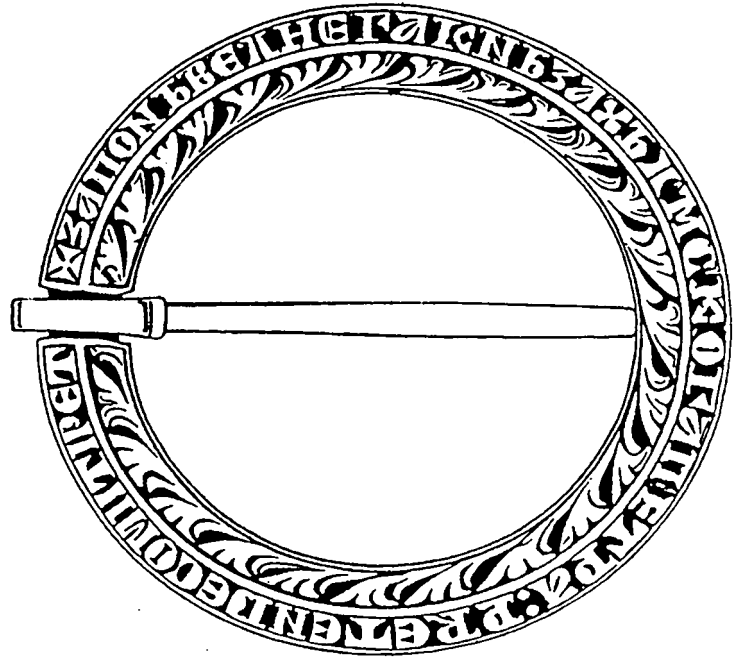
ЛЕКТОР: НЕВЕНКА ГОШИЋ

КОРЕКТОР: ВЕСНА ШУБИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ

ШТАМПА: ШТАМПARIЈА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

Ђуро Тошић <i>Djuro Tošić</i>	Прилог познавању монашења становништва из средњовјековне Босне ..... 1 Contribution to the Knowledge of the Ordainment in Mediaeval Bosnia 28
Аранђел Смиљанић <i>Arandjel Smiljanić</i>	Хумски жупан Познан Пурчић ..... 29 District Prefect of Hum – Poznan Purčić 35
Борис Бабић <i>Boris Babić</i>	Византијски извори о становништву и црквеним приликама у средњовјековној Босни ..... 37 Bizantine Sources on Population and Church in Mediaeval Bosnia 48
Срђан Рудић <i>Srdjan Rudić</i>	Петар Павловић – Војвода Хумски и Крајине ..... 49 Petar Pavlović – Duke of Hum and Krajina 60
Виган Николић <i>Виган Николич</i>	Трагови средњовековног занимања Крамар у топонимији Босне и Херцеговине ..... 61 Следе средневековой профессии „крамар“ в топонимии Боснии и Герцеговины 74
Миленко Јахура <i>Milenko Jahura</i>	Пребиловци – насеље и породице ..... 75 Prebilovci – Settlements and Families 109
Недељко В. Радосављевић Душица М. Стојковић	Повеља сарајевског (дабробосанског) митрополита Пајсија о праву на сакупљање милостиње за манастир Хиландар 111
Nedeljko V. Radosavljević Dušica M. Stojković	The Charter of the Metropolitan of Sarajevo (Dabrobosanski) Pajsije on the Right to Gather Charity for the Monastery Hilandar 119
Недељко В. Радосављевић Мирјана О. Маринковић	Препис царског берата о правима чувара барутане тврђаве Јајце из 1709. године 121
Nedeljko V. Radosavljević Mirjana O. Marinković	Transcription of the Imperial Berat on the Rights of the Keepers of the Powder-Magazine in Jajce from 1709 133
Браћислав Теиновић <i>Bratislav Teinović</i>	Европска историја на позорници устанака у Босни и Херцеговини 1804–1882. .... 135 European Powers Towards the Uprisings in Bosnia and Herzegovina 1804–1882 150

<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Gleb Ivanovich Uspenskii: Pis'ma iz Serbii, Letters from Serbia 1876–1877	151
<i>Јелена Милојковић-Ђурић</i>	Глеб Иванович Успенски: Писма из Србије	161
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Српско-хрватско путујуће позориште Фотија Ж. Иличића	163
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Serbo-Croatian Travelling Theater Company of Fotije Ž. Iličić	172
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Three Imperial Memoranda: Cultural Policies in Bosnia-Herzegovina in the aftermath of the Berlin Peace Treaty	173
<i>Јелена Милојковић-Ђурић</i>	Три царска меморандума: Просветна и верска политика у Босни и Херцеговини после Берлинског мировног уговора	189
<i>Ненад Урић</i>	Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба	191
<i>Nenad Urić</i>	Contribution to the History of the Family of Gligorije Jeftanović in Turkish Period	237
<i>Боривоје Милошевић</i>	Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године	239
<i>Borivoje Milošević</i>	Clergy of Bosanska Krajina in the Uprising of 1875–1878	255
<i>Александар Растовић</i>	Један опис Босне и Херцеговине Вилијема Милера из 1898. године	257
<i>Aleksandar Rastović</i>	Description of Bosnia and Herzegovina Published in 1898 by William Miller	265
<i>Драга Мاستиловић</i>	Др Никола Стојановић између српства и југословенства	267
<i>Draga Mastilović</i>	Dr Nikola Stojanović between Serbia and Yugoslavia	299
<i>Ђорђе Микић</i>	Босански Устав – „Штатут“ из 1910.	301
<i>Djordje Mikić</i>	Bosnian Constitution – “Statut” of 1910 (First Politics)	319
<i>Горан Латиновић</i>	Територијална организација Српске православне цркве у Босанској Крајини (1900–2010)	321
<i>Goran Latinović</i>	Territorial Organization of the Serbian Orthodox Church in Bosanska Krajina (1900–2010)	333
<i>Драган Шућур</i>	Бањалучка епархија од 1953. до 1961. године	335
<i>Dragan Šućur</i>	The Diocese of Banjaluka (1953–1961)	382
<i>Миле Станић</i>	Списак Хрвата и муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини	383
<i>Mile Stanić</i>	The List of the Croats and Muslims who Participated in Taking Away and Killing of the Serbs in Mostar and the Surroundings	399
<i>В. А. Артамонов</i>	Србы и Турецко-Русская война 1710–1713 гг. (К 300-летию русско-сербского боевого содружества)	401
<i>В. А. Арџамонов</i>	Срби и турско-руски рат 1710–1713. године (Поводом 300-годишњице руско-српског војног савезништва)	417

ВИЗАНТИЈСКИ ИЗВОРИ О СТАНОВНИШТВУ И ЦРКВЕНИМ ПРИЛИКАМА У СРЕДЊОВЈЕКОВНОЈ БОСНИ

БОРИС БАБИЋ

Византијски писци су забиљежили неколико различитих назива за становништво које је живјело у средњовјековној Босни. У складу са владарском идеологијом која је наглашавала да је византијски василевс цар свих Ромеја и читаве хришћанске васељене, односно да би истакли супротности између Ромеја и других народа који су погрдно називани варварима, византијски људи од пера су често стране народе називали другачијим именима. Оваква традиција његована је готово кроз читаву историју Византијског царства. Одабир имена појединих народа зависио је од територије коју су насељавали, а био је условљен и античким реминисценцијама појединих историчара о тим територијама. Прецизније речено, византијски историчари и хроничари су стране народе називали архаичним именима одавно изумрлих племена, показујући тиме своју ерудицију, ученост и склоност ка традицијама антике. Тако у византијским изворима бројне народе можемо срести под другачијим именима од оних по којима су познати у данашње вријеме. Срби су по правилу Трибали, Мађари се називају Пеонцима или Хунима, Руси Сарматима или Скитима, а овај последњи термин често је употребљен и за Татаре и Турке.¹ Овакав став византијских историчара мијења се након битке на Марици 1371. године, када је Византија, иако у бици није учествовала, као и неке балканске земље доспјела у вазалну зависност према Османлијама. У њиховом опису се примјећује недостатак оне гордости која је карактерисала ранија времена. Умјесто дотадашњег подсмјеха јавља се наклоност.² То не значи да у византијским изворима XV ви-

1 Више података о терминима који су коришћени у византијским изворима за означавање имена поменутих народа пружа G. Moravcsik, *Bizantinoturcica* II, Berlin 1958, 235, 279, 329. Оваква терминологија није јединствена, и многи византијски историчари, у складу с маниром да користе архаична имена за народе које описују имају своја „правила“. Тако на примјер Јован Кинам Турке назива Персијанцима, Нијемце Алеманима, Скити су код њега синоним за Печенеге, а Тавроскити за Русе. Срби су некад названи својим данашњим именом, али су чешће Далмати. Опширније о Кинамовој терминологији, види С. Ђирковић, *Народ Качића Јована Кинама*, ЗРВИ 32 (1993) 20–22. (у даљем тексту Ђирковић, *Народ Качића*)

2 Више података о овом проблему пружа Н. Радојчић, *Грчки извори за косовску бишку*, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930), 163–175, Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 146.

јека, те поствизантијским изворима не сусрећемо архаична имена народа, већ само да је цјелокупан однос према тим народима блажи, односно да су они приказани у мало љепшем свјетлу него у ранијим стољећима.

Становништво Босне није било поштеђено оваквог манира византијских тумача прошлости. Бројни византијски историчари у својим дјелима говоре о становништву Босне и њеним владарима.

Истина, први Византинац који је писао о Босни, учени цар Константин VII Порфирогенит то не чини, јер Босну не помиње као самосталну творевину под влашћу независног владара, за разлику од осталих области у њеној околини. Ово потврђују и подаци у *Књизи о церемонијама* Константина Порфирогенита. У 48. глави овог дјела писац говори о односу византијског цара према јужнословенским владарима, које назива архонтима. Константин Порфирогенит наводи архонта Хрватске, Срба, Захумљана, Конавља, Требињана и архонта Дукље.³ Види се да је дио архоната наведених у књизи о церемонијама категорисан по земљи којом управља, а дио по народу из којег води поријекло. Свима њима византијски цар издаје писмене наредбе (κελεύσεις).⁴ Можемо уочити да међу поменутих јужнословенских владарима нема архонта Босне. Босна је представљала само дио тадашње српске државе, није имала политичку самосталност, а самим тим ни сопственог владара, којем би могла бити упућена писмена наредба. Околности су се промијениле више од два стољећа касније, па у царском потпису Манојла Комнина из 1166. године, поред четрнаест области које се налазе под влашћу византијског василевса наилазимо на помен Босне, односно на термин βοσθνικός који не показује само василевсове империјалне тежње, већ и његово разумијевање Босне као самосталног политичког субјекта који треба ставити под своју контролу.⁵ Савременик ових дешавања, Јован Кинам описујући царење борбе са Мађарима које зове Пеонцима помиње и Борића, егзарха далматске земље Босне.⁶ Видимо да Кинам становнике Босне назива Далматима, али назив Далмација употребљава у једном много ширем контексту.⁷ На другом мјесту Кинам говори

3 ὁ ἄρχων Χρoβατίας, ὁ ἄρχων Σέρβλων, ὁ ἄρχωντῶν Ζαχλοῦμων, ὁ ἄρχων τοῦ Κανάλη, ὁ ἄρχων τῶν Τραπεζούνων, ὁ ἄρχων Διοκλείας. cf. *De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. I. I. Reiske, Bonn 1829, 691, 8–11.

4 Упоредити Ј. Ферлуга, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века*, ЗРВИ 13 (1971) 82.

5 Читавау интитулацију Манојла Комнина из које се види да је он Μανουήλ ν Χριστῶ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς ὁ πορφυρογέννητος Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ εὐσεβεστάτος, ἀεισεβεστάτος, αὐγουστός, ἰσαυρικὸς, κилиκικὸς, ἀρμενικὸς, δαλματικὸς, οὐγγρικὸς, βοσθνικὸς, χροβατικὸς, λαζικὸς, ἰβηρικὸς, βουλγαρικὸς, серβικὸς, ζηγκικὸς, χαζарикὸς, γοτхикὸς, доноси С. Mango, *Conciliar edict of 1166*, DOP 17, Dumbarton Oaks Center for Byzantines Studies, Washington 1963, 324.

6 Βορίτζης ὁ Βόσθνης χώρας ξάρχων Δαλματικῆς, cf. Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonn 1836, 131, 22–23. (у даљем тексту Cinnami, *Epitome*). За разумијевање појма егзарх, који има низ значења од владарског достојанства до црквених дужности, упореди: *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, 767 (А. Kazhdan), Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 98; *Лексикон српској средњег века*, приредили С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 178. (Р. Милошевић)

7 По Ђирковићу, *Народ Качића*, 21, Далмација је у Кинамовом дјелу употребљена и у ширем смислу од римске провинције, и у ужом смислу, ближе византијском времену.

о становништву Босне и каже да нису потчињени архијупану Срба, већ да је то народ који има сопствен начин живота и управљања.⁸

Још један Византинац, ретор Михаило Анхијалски, био је свједок владарске амбиције Манојла Комнина и поменуо је становнике Босне, али под њиховим данашњим именом. Величајући царева достигнућа, он каже:... *за јахање појодни Срем нека буде под твојом влашћу и ујравом. Нека области које се простиру ошуда до илирске земље и евројских Дарданаца буду у твојим границама и међама, нека се откину од наших и припадају твојима. И Хрвати и Босанац нека буду уписани у таблице РOMEЈА.*⁹

Занимљиво је да се назив Далмати за становнике Босне помиње у византијским изворима и знатно послје Кинамовог времена. Тако нас Кривовул са Имброса, у једном дијелу свог дјела, обавјештава да је султан Мехмед кренуо у поход против Пеонаца који живе с ове стране ријеке Саве, који се још и Далматима (Δαλμάτας) зову, а у новије вријеме и Вострима (Βόστρους).¹⁰ На другом мјесту Кривовул прича како је султан оставивши дио војске у Јајцу упутио се у остатак земље Востра и Далмата.¹¹ На први поглед се чини да је султан напао још неки народ у околини, али контекст излагања показује да Кривовул изједначава Востре и Далмате као становнике Босне. Да Кривовул под Далматима не мисли на Пеонце, односно Мађаре свједочи и његово причање да је почетком прољећа 1464. године краљ Пеонаца и Дачана напао земљу Далмата и Востра, освојио неколико тврђава и заузео Јајце.¹² Из других релевантних извора познато је да је угарски краљ Матија Корвин још крајем новембра 1463. године прешао Саву и кренуо у освајање Босне.¹³

Помен Далмата као становника Босне доноси и византијска кратка хроника бр. 78/4 из које сазнајемо да су 6970. (1462) Турци освојили Далмате.¹⁴ Видимо да три, и по садржају и по времену настанка различита извора становнике Босне називају Далматима.

Лаоник Халкокондил, византијски писац из XV вијека, забиљежио је неколико података о становништву Босне. Још у првој књизи своје

8 Cinnami, *Epitome*, 104, 9–10. Упоредити и превод у едицији *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, обрадили Ј. Калић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић, Београд 1971, 28 (у даљем тексту ЗРВИ IV).

9 R. Browning, *A New Source on Byzantine – Hungarian Relations in the twelfth century*, *Balkan studies* 2 (1961), 203, 568–569. Упоредити и *Зборник радова Византолошког института IV*, 205–206.

10 *Critobuli Imbrotiae Historiae*, ed. D. R. Reinsch, Berlin – New York 1983, 175, 6–8 (у даљем тексту *Critobuli*). Поистовјећивање Мађара и становника Босне има своје евентуалне корјене у Кривовуловој представи о чврстим пријатељским везама ових народа. Више података о овом проблему пружа, Р. Радић, *Босна у историјском гјелу Кришовула са Имброса*, ЗРВИ 43 (2006), 145.

11 *Critobuli*, 177, 18.

12 Ibid, 185, 6–7. У свјетлу Кривовулових представа, под Дачанима можемо разумијевати Влахе, а краљ Пеоније односно Угарске био је син Јанка Хуњадија, Матија Корвин.

13 Ljubić, *Listine X*, 291, 29. XI 1463, Детаљне податке о овом питању пружа Ђ. Тошић, *Ослобађање Јајца од Турака крајем 1463. године*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву 2 (2000), 217–226.

14 P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken II*, Wien, 1975, 578.

историје говорећи о Словенима, Халкокондил наводи да му је познато да Трибали, Мизи, Илири, Хрвати, Пољаци и Сармати говоре истим језиком и да припадају истој раси.¹⁵ На другом мјесту, прије него што је почео да описује султанов сукоб са босанским краљем, Лаоник Халкокондил саопштава податак да је њелеме Илира, сѣаро и насѣђањено око Јагранској мора, на добром ѣласу и да се сада зову Босни (Βσνοι).¹⁶

Вијести о становницима Босне пружа и анонимна *Хроника о шурским сулѣанима*. Овај извор је изазвао много недоумица, различитих размишљања и супротстављених ставова у европској науци, углавном у вези са његовом хронологијом и временом настанка. Данас преовладава мишљење да су *terminus post quem* за његов настанак почетне године XVII вијека, а *terminus ante quem* представља 1671. година.¹⁷ Потребно је истаћи да *Хроника о шурским сулѣанима* није примаран извор за догађаје које описује, односно да је њен састављач користио нека раније настала дјела и податке читавог низа других аутора и грчке и латинске провенијенције. На страницама овог извора можемо прочитати да се у Босни налази и територија господара Стефана Сандаља. Становништво у њој подражава ромејски, а зову их Кудугерима.¹⁸ Под Стефаном Сандаљом треба подразумевати Стефана Вукчића Косачу, којег је непознати писац хронике о турским султанима помијешао са његовим стрицем Сандаљом Хранићем.

Аутор хронике даље у свом тексту, за становнике Босне каже да су лијепи и јуначни и да је тако до наших дана.¹⁹ Још једном истичемо да је ова хроника настала на размеђи XVI и XVII стољећа, што свједочи да се добар глас о житељима Босне задржао и много послије пада средњовјековне босанске државе. Такве хвалоспјеве, помало наивне и патетичне, о становништву Босне у каснијим временима налазимо и код османлијског хроничара Дурсун-бега. Он наводи да су сѣановници Босне са својим високим сѣасом, дивном сѣољашносѣи и чиѣавим низом симѣаѣиичних својсѣава на свешу ѣако ѣознаѣи као ѣѣо је сунце свешло.²⁰

15 *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, ed. E. Darko, I–II, Budapestini 1922–1927 (у даљем тексту *Chalcocandylae Historiarum*) I, 31, 18–20. Из контекста се види да на овом мјесту Илири означавају посебан народ. Како у даљем тексту Халкокондил досљедно помиње Босну као илирску земљу, сматрамо да је и овдје под Илирима мислио на становништво Босне.

16 *Chalcocandylae Historiarum* II, 277, 14–16.

17 Цјелокупан проблем хронологије настанка овог анонимног извора, уз преглед релевантне литературе која се бави овим проблемом, приказао је Р. Радић, *Хроника о шурским сулѣанима као извор за историју Босне*, Зборник са научног скупа Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 327–344.

18 G. Zoras, *Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων (κατά τον Βαρβερινόν κώδικα 111)*, Athina 1958. (у даљем тексту Zoras, *Χρονικόν*), 64, 33–35. Потребно је истаћи да се писац хронике о турским султанима на овом мјесту служио дјелом Лаоника Халкокондила код којег можемо пронаћи врло сличне вијести. Cf. *Chalcocandylae Historiarum* II, 27, 4–5.

19 Zoras, *Χρονικόν* 113, 5–6.

20 Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена. Два шурска хроничара из 15. века*, Браство 26 (1932) 111. Нема индиција које би потврдиле да је аутор

У другом дијелу овог рада покушаћемо да осветлимо црквене прилике у средњовјековној Босни кроз призму византијских извора. Готово да нема питања о средњовјековној историји Босне које је проузроковало толико неслагања истраживача различитих стручних профила, домаћих и страних аутора, као што је питање о мјесту и улози цркве босанске.²¹ На самом почетку желимо да нагласимо да наши напори неће бити усредсређени на покушај да се унесе нова свјетлост у ово замршено питање, односно да нам није циљ полемика са претходним истраживачима. Да не бисмо залазили у непрегледне спорове по готово свим питањима у вези са црквом босанском, свјесно ћемо пропустити да говоримо о бројним сегментима значајним за феномен цркве босанске. Покушаћемо да у складу са цијелокупном темом овог рада, одговоримо на питања како су вјерници босанске цркве поменути у византијским изворима, односно на шта су Византинци мислили кад су помињали јеретике у Босни.

Ипак, прије свега, ради стицања потпуније слике о овом питању, пружићемо преглед досадашњих схватања о институцији цркве босанске у историографији.

Од шездесетих година XIX стољећа, када је књигом Божицара Петрановића²² почела расправа о цркви босанској, до данас, постоји неколико различитих тумачења ове вјерске заједнице и њених чланова.

Највећи број истраживача је подржавао концепцију, која и данас углавном преовладава у историографији, да су припадници босанске цркве били радикални дуалисти.²³ Друго схватање заузима група истраживача која у босанској цркви гледа православну цркву, која се због специфичних околности у којима се Босна развијала мало разликовала од остатка православне цркве у Србији.²⁴ Треће становиште, различито од претходна два, заступали су истраживачи који су

хронике о турским султанима користио дјело овог турског хроничара, али остаје занимљиво да су имали сличне утиске о становништву средњовјековне Босне.

21 Литература о овом питању је непрегледна. На овом мјесту ће бити наведени само поједини наслови без дискусије о појединим закључцима и достигнућима: J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975. садржи преглед цијелокупне литературе о овом питању до 1975. године. Од остале литературе, настале у последњих тридесетак година издвојићемо следеће наслове: С. Јалимам, *Прилози библиографији о „цркви босанској“ и бојумилству*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине 36 (1985), 173–196; S. Ćirković, *Bosanska crkva bosanskoj državi*, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1987, 191–254; D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd 1987, Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV vijeku*, Sarajevo 2005.

22 B. Petranović, *Bogumili, Crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.

23 Неки од истакнутих представника ове концепције су F. Rački, *Bogumili i patareni*, Rad JAZU VII, VIII и X, 1869–1870; A. Solovjev, *Postanak i propast „bosanske crkve“*, Prosvjetni radnik VI, Sarajevo 1947; D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd 1987. Потпун опис учења радикалних дуалиста даје С. Ђирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози цркве*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ, књ. 9, Подгорица 1995, 7–34, прештампано у С. Ђирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, Београд 1997, 214–239.

24 Најпознатији представници оваквих схватања су B. Petranović, *Bogumili, Crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867. и В. Глушац, *Средњовековна „босанска црква“*, Прилози КИФ IV, 1924.

босанску цркву сматрали јеретичком народном црквом која одбија примат и Цариграда и Рима.²⁵

Потребно је истаћи да се у посљедњој деценији XX вијека појавило још једно тумачење босанске цркве, концепцијски сасвим различито од наведених. По овом схватању „црква босанска“ нема уопште карактер црквене организације, она је савјетодавно тијело у служби владара или обласних господара, нешто попут судског вијећа, без црквене заједнице и јурисдикције у црквеном смислу.²⁶

Остављајући по страни различита схватања о природи босанске цркве, приказаћемо како су црквене прилике у босанској држави описане у византијским изворима. У њима се становници Босне помињу као кудугери.²⁷

Значење и поријекло термина кудугер је изазвало доста недоумица у науци. До данас је изнесено неколико различитих концепција у покушају да се дође до коначног рјешења.²⁸

Сачувана су три изворна податка која пружају податке о помену кудугера у византијским изворима, али се само два односе на становнике Босне. Први византијски извор који помиње име Кудугери потиче из пера солунског архиепископа Симеона.²⁹ Ријеч је о духовнику који је рођен половином XIV стољећа, замонашио се у Солуну гдје је двадесетак година обављао дужност архиепископа.³⁰ Његова расправа „Дијалог против свих јереси“³¹ писана у форми разговора

25 Овакво мишљење заступали су J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb, 1975. и Ć. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* I, 1942.

26 Аутор оваквог схватања, које по нама доступним подацима није нашло следбенике у историографији је М. Петровић, *Кудугери-богумили у византијским и српским изворима и „црква босанска“*, Београд 1998, 56 (у даљем тексту Петровић, *Кудугери* и „црква босанска“).

27 О кудугерима постоји бројна литература: В. Скарић, *Кудугери*, Прилози КЈИФ 6 (1926) 107–109; St. Runciman, *The Medieval Manichee. A study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge, 1946, 97, 184, D. Obolensky, *The Bogomils, A study in Balkan neo-manichaeism*, Cambridge 1948, 166 (у даљем тексту Obolensky, *Bogomils*); А. Соловјев, *Фундајацији, њиховини и кудугери у византијским изворима*, ЗРВИ 1 (1952), 121–145 (у даљем тексту Соловјев, *Кудугери*); Д. Драгојловић, *Кудугери код балканских народа*, *Balkanica* VIII (1977), 129–135 (у даљем тексту Драгојловић, *Кудугери*).

28 Од покушаја да се овај термин веже за богумиле у Босни (Љ. Ковачевић, *Одговор цариградској њаширијарха Ђенадија II на њихова синајских калуђера*, Гласник СУД 63 (1885) 11, у даљем тексту Ковачевић, *Одговор Ђенадија II*) до његовог везивања за сиријске кудугере (Соловјев, *Кудугери у византијским изворима*, 145), преко тумачења да су кудугери синоним за све лажне хришћане који одбацују сарадњу са православном грчком црквом (Драгојловић, *Кудугери*, 133–134, до најновијег тумачења да су кудугери римокатолици (Петровић, *Кудугери* и „црква босанска“, 53). Свако од ових међусобно дивергентних тумачења је у потпуности негирало друга мишљења. Сматрамо да стварно поријекло овог термина још није до краја разјашњено.

29 На положају солунског архиепископа Симеон је боравио од 1410. до своје смрти 1429. године.

30 Соловјев, *Кудугери у византијским изворима*, 131.

31 Διάλογος κατά πασῶν τῶν αἰρέσεων.

са клириком, у којем архијереј одговара клирику на постављена питања. На два мјеста, солунски архиепископ спомиње богумиле. У XI глави под именом: *Прошив Симона Маџа, Манеса, и сличних њему и прошив безбожних Бојумила или Кудугџера*³² и у XVIII глави под називом *Прошив иконобораца-нечасливих бојумила*. Да је заиста ријеч о дуалистима потврђују његове ријечи да они не поштују црквене тајне, крштење, причешће, крст, иконе, цркве.³³ Симеон Солунски приповједа како треба да говори против богумила који се и кудугерима зову, јер се они налазе близу оних којима је говор упућен, односно близу Солуна.³⁴

Хронолошки посматрано, први од два византијска извора који становнике Босне назива Кудугерима је посланица Генадија Схоларија, првог цариградског патријарха након пропасти византијског царства.³⁵ Као што је примијећено, ово писмо упућено Максиму Софианусу и осталим синајским монасима, може се датирати од 1454. до 1456. године.³⁶

У центру пажње и патријарха и синајских монаха налази се Стефан Вукчић Косача, који је нешто раније слао новчане прилоге православним монасима на Синају. С обзиром на чињеницу да нису савсим знали какво је стање у херцеговој земљи, они су питали патријарха Генадија да ли је у реду да примају херцегове дарове и треба ли, како је било уобичајено, да се моле за херцега приликом литургија?³⁷ Патријарх им је одговорио да неће погријешити ако га помену у молитвама, јер „као што су неки учитељи Латини у једном дијелу Босне многе од кудугера учинили покорне римској цркви, епископ Босне је и сам, херцега, господара, у другом делу Босне учинио православ-

32 *Patrologia Graeca*, vol. 155, ed. J. P. Migne, Paris, 1847, 65.

33 Ibid, 66.

34 Не може се рећи ништа прецизније на које области у близини Солуна је архиепископ мислио. Размишљање М. Петровића, *Кудугџери и „црква босанска“*, 44, да територија Стефана Вукчића представља најистуренији дио Босне у односу на Солунску архиепископију тешко да је одрживо, с обзиром на велику географску удаљеност двију територија. D. Obolensky, *Bogomils*, 166, напомиње да је име Кудугера остало сачувано до данашњих дана у грчкој провинцији Македонији и наводи имена села Kutugertsi у подручју Ђустендила и Kotugeri у подручју Водена.

35 Посланица Генадија Схоларија, односно њен превод на српски језик до данас је објављена 3 пута од различитих аутора. Први је то учинио Ковачевић, *Огјовор Ђенадија II*, али у његовом издању недостаје почетна трећина текста. Потом је то учинио Н. Дучић, *Посланица цариградској патријарха Ђенадија II Схоларија (1453–1459) синајским калуђерима*, Књижевни радови IV, Београд 1888, 415–432. (у даљем тексту Дучић, *Посланица*). Његовом преводу недостаје завршетак. Посљедњи превод на савременом српском језику дао је М. Петровић, *Помен бојумила-бабуна у Законом правилу Светиој Саве и „црква босанска“*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 272. Он је истакнуо и неке пропусе у преводу које је учинио Н. Дучић. Најновије издање на грчком језику је *Oeuvres complètes de Genade Scholarios*, IV, ed. L. Petit, Paris 1935, 200–201.

36 Obolensky, *Bogomils*, 166, га датира у наведеном оквиру, мада Соловјев није у потпуности сигуран у то датирање и оставља могућност да то буде било која година до 1459. када је Генадије Схоларије умро. Упореди Соловјев, *Кудугџери у византијским изворима*, 135.

37 Дучић, *Посланица*, 417.

ним хришћанима и присајединио нашој цркви“.³⁸ Патријарх им је скренуо пажњу да то не чине приликом литургије, већ у својим трпезаријама након обједа.³⁹ Разлог ускраћивања благослова при богослужењу лежао је у херцеговом прикривеном, а не јавном исповиједању хришћанске вјере. У својој посланици патријарх даље наводи да се херцег не смије директно одвојити од кудугера, јер се боји своје властеле, али да је од скора у души постао хришћанин, па стога шаље дарове на Синај. Такође савјетује монасима да у молитвама помену босанског епископа, јер је он такође православни хришћанин и хиротонисан је од православног патријарха тога мјеста.⁴⁰ Можемо претпоставити да је ријеч о милешевском митрополиту Давиду који се помиње у херцеговом тестаменту из 1466. године.⁴¹ Иначе, одговор на питање колико је искрено херцег Стефан приступио православној вјери није једноставно дати.⁴² Иако се из ријечи патријарха Генадија Схоларија назире да је већи дио херцегове области нагињао ка јеретичком поимању стварности, сам херцег је у својој околини, па и најближој породици имао православне вјернике.⁴³ Из његове биографије је јасно да Стефан Вукчић није имао сасвим утврђен став према вјери као ни према цркви. Можда је претјерано рећи да је био вјерски индиферентан, али у сваком случају никад се није одлучио само за једну страну. У току свог живота, вјешто је балансирао између свих црквених организација у својој држави, повремено улазећи у присније везе с католичком, односно православном црквом. С друге стране, припадници цркве босанске су у херцегу имали сталног заштитника и на његовом двору уживали знатан углед и повластице.⁴⁴

У посланици патријарха Генадија треба истаћи и једно врло важно мјесто са становишта става према кудугерима, с једне стране, а с друге због појединих мишљења истакнутих у науци. Тако можемо

38 Услед недостатка извора цитирано према D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Београд 1987, 52. (у даљем тексту Dragojlović, *Krstjani*).

39 Дучић, *Посланица*, 418.

40 Dragojlović, *Krstjani*, 53.

41 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–2, Београд – Сремски Карловци, 1934, 92. (у даљем тексту Стојановић, *Повеље и писма*). Остаје нејасно ко је извршио постављање босанског епископа на дужност, као и вријеме када се то догодило.

42 Ову недоумицу показао је и патријарх Генадије у дијелу текста гдје говори о босанском епископу и препоручује синајским монасима *да никога не осуђују унапријед, јер нико сем Бога не зна човјекова размишљања*. Упоредити, Дучић, *Посланица*, 424.

43 Херцегова супруга Јелена, кћерка Балше III, с којом је био у браку од новембра 1424. до октобра 1453. године, била је православне вјероисповијести. Није јасно због чега Соловјев, *Кудугери у византијским изворима*, 139, износи мишљење да је херцегова маћеха Јелена припадала православљу, а С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његова доба*, Београд 1964, 5, (у даљем тексту Ђирковић, *Херцег Стефан*) њу уопште не помиње истичући да је Стефанова мајка Катарина за око двије деценије надживјела свог мужа. Постоји могућност да је Соловјев помијешао херцегову мајку и супругу, која се заиста звала Јелена.

44 Потврда посљедње тврдње види се и у херцеговом тестаменту и другим званичним списима гдје је гост Радин на првом мјесту, испред милешевског митрополита и остале властеле. Упоредити Стојановић, *Повеље и писма*, 87–92.

прочитати да се Јермени и Латини могу причестити у православним црквама, јер иако су инославни, хришћанске су вјере. С друге стране, то није допуштено Јудејцима, Сараценима, Јелинима и Манихејима, јер нису хришћани.⁴⁵

Још један Византинац је током XV вијека употребио назив кудугери у вези са својим причањем о средњовјековној Босни. Ријеч је о историчару Лаонику Халкокондилу.⁴⁶ У V књизи своје историје Халкокондил наводи: Κουδοῦγεροὶ δ' ὀνομάζονται σύμπαντες οἱ ἐς τὴν Σανδάλεω χώραν τελοῦντες.⁴⁷ Овакво Халкокондилово запажање не треба схватити сасвим дословно, јер је јасно да је у херцеговој области било и становника са различитим вјерским осјећањима, односно да су поред представника босанске цркве, који су, истина, имали велики углед и привилегије, тамо живјели и људи православног и римокатоличког вјерског опредељења. У науци је предложено да византијски писац овдје користи израз кудугери као етноним, који се односи на становнике Сандаљеве области, а не у смислу њихове вјерске одређености.⁴⁸ Већ је речено да се под Сандаљевом облашћу подразумијева територија којом је у Халкокондилово вријеме управљао Стефан Вукчић Косача, који је те области наслиједио од свог стрица Сандаља Хранића.⁴⁹ Овдје ћемо указати на необичну етимолошку повезаност имена Сандаљ и термина кудугер.⁵⁰

За разлику од патријарха Генадија Схоларија, Лаоник Халкокондил не описује прецизније вјерско стање у Босни и њене становнике. Упооређујући становнике херцегове области са остатком Босне, византијски историчар само каже да они имају исте обичаје и начин живота, али законе немају.⁵¹ Не знамо много о томе да ли је Лаоник Халко-

45 Дучић, *Посланица*, 425. С обзиром на наведено мјесто није сасвим јасан став Петровића, *Кудугери и црква босанска*, 65, да су кудугери римокатолици. Имајући у виду помирљив став Генадија Схоларија према Латинима, а отпор према манихејцима тешко је разумјети поистовјеђивање Латина са кудугерима. Под Јелинима треба подразумијевати грчко становништво паганске вјере, а под Сараценима Турке односно становништво муслиманске вјероисповјести.

46 Више података о биографији, животу и дјелу Халкокондила, види, В. Греку, *К вопросу о биографии и историческом труде Лаоника Халкокондила*, ВВ 13 (1958) 198–210. Халкокондилово дјело има два издања. Старије са преводом и на латински језик: *Laonici, Chalcocondylae Atheniensis Historiarum Libri Decem*, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1843. и новије издање: *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, ed. E. Darko, I–II, Budapestini 1922–1927. Преглед литературе о Лаонику Халкокондилу пружа Moravcsik, *Byzantinoturcica* 2, 396. sq.

47 *Chalcocandylae Historiarum* II, 27, 4–5. Превод ове реченице гласи: Кудугери се зову сви они који се налазе у Сандаљевој земљи.

48 Петровић, *Кудугери и „црква босанска“*, 54.

49 Ђирковић, *Херцеџ Шефан*, 6.

50 По овом домишљању Византинци су име босанског војводе Сандаља Хранића довели у везу са изразом σάνδαλον у значењу сандале, папуче, а како у грчком народном језику постоји израз κουντοῦρα као синоним за исту именицу додавањем наставка γεροῖ за множину и одређеним спајањем сугласника настао је израз кудугери. Упоредити, Петровић, *Кудугери и „црква босанска“*, 40–41. Логика којом се овај истраживач водио нам се чини необичном, али нисмо запазили да је неко озбиљније реаговао на овакво образложење постанка термина кудугер.

51 *Chalcocandylae Historiarum* II, 27, 4.

кондил у тренутку писања користио посланицу патријарха Генадија или је своја обавјештења добио из других, данас недоступних, изгубљених извора.

На овом мјесту биће поменут још један извор домаће провенијенције који макар посредно помиње Византинце и њихову повезаност са територијом Босне. Ријеч је о једином извору, сачуваном на територији Босне, који свједочи о одржавању веза с Византијом. То је натпис на гробу госта Милутина, пронађен у фочанском крају.⁵² На натпису на јужној страни споменика може се прочитати да је поменути гост Милутин: *`ihý ú ~aste bosanske gospode primihý darove òđý velike gospode i vlasteo i òđý grý~ke gospode a vse vidomo*.⁵³

Иако јединствен из угла провенијенције, а и по садржају врло значајан, овај извор крије још много тајни. Нигдје на натпису није сачуван тачан датум смрти овог представника босанске цркве.⁵⁴ Иако је јасно да је поменуте поклоне примао приликом неких дипломатских мисија, у свјетлости садашњих извора тешко је тачно утврдити вријеме када се то догодило.⁵⁵ Не можемо као сасвим сигурну, мада то свакако звучи највјероватније, узети ни тврдњу да је гост Милутин заиста путовао ван Босне у друге земље. Постоји макар теоретска могућност да је приликом посјете неког византијског посланства, као високи представник босанске цркве, био присутан при свечаној аудијенцији, и од тек пристиглих путника добио одређене поклоне. Једну такву прилику су забиљежили Дубровчани. У одлуци од 13. априла 1423. године стоји да је византијски емисар по имену Асен преко Дубровника путовао у Пљевља, на двор босанског војводе Сандаља Хранића (1392–1435).⁵⁶ У ово вријеме владар Османлија Мурат II је држао Цариград под опсадом, те су напори византијског емисара имали за циљ добијање некакве војне помоћи становницима Цариграда. У циљу успјешног доласка на одредиште, дубровачка влада је пронашла двојицу Влаха који су били дужни да византијског путника превезу до Сандаљеве земље. За овај посао они би добили 56 иперпирона.⁵⁷ Остаје непозна-

52 В. Скарић, *Гроб и гробни сјоменик јосѿа Милуѿина на Хумском у фочанском срезу*, ГЗМ 46 (1934) 79 (у даљем тексту Скарић, *Сјоменик јосѿа Милуѿина*).

53 Исто, 81. Непознати гост Милутин је живио у часѿи код босанске јосѿоде, при-
мао је дарове велике јосѿоде и ѿрчке јосѿоде.

54 По претпоставкама Скарића, *Сјоменик јосѿа Милуѿина*, 82, гост Милутин је могао живјети у XIV или у XV вијеку.

55 Скарић је својевремено предложио као могућност да је гост Милутин учествовао у путовању Влатка Влађевића у Валону 1399. године. Упоредити, Скарић, *Гроб јосѿа Милуѿина*, 82.

56 В. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen age*, Paris 1961, 274–275, No. 681. О поменутом изасланику не знамо ништа више од његовог презимена. О владарском роду Асена више података пружа монографија И. Божилова *Фамилијата на Асеневици 1186–1460., генеалогия и просопография*, София, 1994. (у даљем тексту Божилов, *Асеневици*).

57 Иперпирон је назив за византијски златник. Наравно, с обзиром на чињеницу да је у питању почетак XV вијека, некад стољећима непоколебљив, византијски новац у ово вријеме све више губи примјесе злата на уштрб разних легура. Од времена Јована VIII Палеолога (1425–1448), потпуно је престао да се кује златни новац и византијски новчани систем почивао је на сребру. Упоредити, Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 519–520.

та даља судбина овог изасланика.⁵⁸ Једино је извјесно да циљ његовог путовања није постигнут. Чак и ако је стигао на војводин двор, о чему можемо само нагађати, вријеме је показало да није остварио свој задатак. Наиме, опсађеном Цариграду никаква војна помоћ из Босне није стигла.

Остаје нејасно када и како је гост Милутин добио поменуте дарове. Иако су припадници босанске цркве у служби босанских краљева и обласних господара често учествовали у мисијама дипломатског карактера, та путовања су углавном била везана за Дубровник или евентуално дворове по Западној Европи. Сама чињеница да су Византија и Босна у периоду XIV и XV вијека не само географски, већ и ако можемо тако рећи, судбински удаљене, отежава потпуније рјешење овог проблема. У таквим околностима, сваки коначан закључак спадао би у домен претпоставки и домишљања.

---

58 Божилов, *Асеновци*, 186, такође не наводи више података о овом по имену непознатом представнику рода Асена.

The first part of the paper examines the way in which the population of Mediaeval Bosnia is shown through the prism of Byzantine sources. Byzantine writers had used different archaic names for the population of Bosnia. The greatest number of them called the population of Mediaeval Bosnia – Dalmati (Δ α λ μ á τ α ς). This term used Jovan Kinam, historian from the XII century and Kritovul from Imbros, historian from the XV century. Except for them, another short Byzantine chronicle of an unknown author brings the data that Dalmati lived in Bosnia. It is interesting that Kritovul from Imbros alongside the word Dalmati used the term Vostri for the inhabitants of Bosnia.

Mihailo Anghijalski, rhetorician from the XII century in one complimentary speech dedicated to the emperor Manoilo I Komnin called the population of Bosnia – Bosnians (Β ό σ τ ρ ο υ ς). Laonik Halkokondil, historian from the XV century mostly called them Ilirians (΄ Ι λ λ υ ρ ι ο ῖ) but in one place he denoted them as Bosni (Β ό σ ν ο ι).

Unknown author of the Chronicle of the Turkish sultans, of the Greek sources from the XVII century, had not mentioned the name of the people in Bosnia but he did point out that they were beautiful and brave and that remained so until his time.

The second part of the paper represents an attempt to explain what the Byzantines had in mind when they were mentioning the heretics in Bosnia which they called kudugeri. It is mentioned in three Byzantine sources. Chronologically, the first of the sources is an epistle of Genadi Sholari, the first Carigrad's patriarch after the fall of the Byzantine Empire. It contains the suggestions to the monks of Sinai in connection to the prayers for Stefan Vukčić Kosača who was under the influence of the kudugeri in Bosnia.

The second Byzantine source which mentions kudugeri is Laonik Halkokondil. In the fifth book of his history, Halkokondil mentions Stefan Vukčić and wrongly calls him Sandalj and says that the kudugeri are all those who are in Sandalj's land.

The third Greek source which mentions the kudugeri is the Chronicle of the Turkish sultans where we can read that in Bosnia the population of the territory of Stefan Sandalj is called kudugeri.